

no va més allà; se esperaria que —concedora de la situació— guiara més al lector en la conformació més nítida de una imatge relevante acerca de les forces i els models en liza, i apuntara amb claredat les conseqüències que ella mateixa extrae de su recorrida per el caudal de definicions que presenta. ¿Qué es el guaraní actual? ¿Qué es el *jopara*? ¿Qué intereses se esconden tras una concepción u otra? ¿Qué política lingüística está en boga y cuáles son sus resultados? ¿Cómo actúan los medios de comunicación? Habría que plantear abiertamente lo que a menudo solo se infiere de sus comentarios al valorar las distintas aportaciones de otros.

Ante la visión «casi precientífica» de lo que es el *jopara* en los estudios producidos en las últimas décadas, Penner sostiene que hay que trascender las limitaciones del método estructural, que, por sí solo, no permite explicar el fenómeno de la doble competencia (critica que, «en general, se aíslan las manifestaciones lingüísticas de su contexto de producción, y también del sujeto hablante, cuya competencia lingüística solo es examinada a la luz de algunos enunciados seleccionados», pp. 186-187), y partir de un corpus de producciones reales, sin desligarlas del conocimiento lingüístico del hablante y de la situación comunicativa, y analizarlas sin apriorismos. Cuanto más se atiende el investigador a los elementos extralingüísticos, mayores probabilidades existen de acercarse a la competencia del hablante, y de constatar un mayor monolingüismo en guaraní; por el contrario, cuanto menos se atiende a la competencia del hablante y más cerrada es la postura de análisis, más posibilidades existen de ver en un enunciado un acto de habla bilingüe. Por ello, se debe dar prioridad al trabajo de observación sobre el terreno, partir de la competencia del hablante y, desde ella, establecer las tipologías de los enunciados. En esta línea, Penner apunta la necesidad de investigar específicamente un corpus lingüístico producido por guaranihablantes que en su vida cotidiana tienen pocas interacciones en castellano, lo que ayudará en el análisis de enunciados bilingües producidos por hablantes bilingües.

En general, se trata de una correcta revisión crítica de algunos temas fundamentales atinentes a la realidad sociolingüística paraguaya; los trabajos reunidos en esta obra constituyen una radiografía de los principales escollos a los que nos enfrentamos y, al final, se plantea un programa de investigación sobre el Paraguay que dé respuesta a las cuestiones presentadas. Desde esa base, será necesario avanzar en el trabajo sobre el terreno, aplicar métodos adecuados, reunir nuevos datos y analizarlos.

Formalmente, aunque por momentos la autora se aparta del registro académico, como cuando escribe, con cierto humor, «[...] caen en imprecisiones terminológicas asombrosas [...], contribuyendo en hacer crecer las ofertas analíticas, sin que estas sean acumulables» (p. 23) o «[...] dando lugar a apelativos para cada paladar» (p. 73), asistimos a un español cuidado, elegante y preciso.

Antonio TORRES
Universitat de Barcelona

PLA BOIX, Anna M. (coord.) (2014): *Garantia dels drets lingüístics. Estudis de cas: Bèlgica, Canadà, Espanya, Itàlia, Moldàvia i Suïssa*. Barcelona: Institut d'Estudis Autònoms, 180 p.

Tal com explica Anna M. Pla al pròleg, *Garantia dels drets lingüístics* és un llibre que ha estat concebut «amb l'objectiu d'oferir al lector una visió crítica de com es garanteix la diversitat lingüística a d'altres Estats del nostre entorn». El llibre s'emmarca en una certa tradició local de dret lingüístic comparat, on trobem fites com *Dret lingüístic* (1989), *Drets lingüístics i drets culturals a la regió d'Europa* (1995), *Polítiques lingüístiques a països plurilingües* (1999) o *Jurisprudències constitucionals en matèria lingüística: principis i criteris* (2011), sense oblidar la comparació específica entre Catalunya i Quebec (*Catalunya-Quebec. Legislació i polítiques lingüístiques*, 2000). A part evidentment de la seva actualitat, el tret distintiu de *Garantia dels drets lingüístics* consisteix a posar l'èmfasi en els instruments de protecció dels drets lingüístics més que no pas en la seva gestació política o la seva codificació jurídica —tot i que, com veurem, la consigna ha estat seguida de manera desigual pels diferents col·laboradors.

Per fer possible aquest objectiu, s'han congregat sis experts universitaris que analitzen sis casos

d'estudi. Nicolas Bonbled (Universitat Catòlica de Lovaina) escriu sobre Bèlgica; André Braën (Universitat d'Ottawa) ho fa sobre el Canadà; Marlène Collette (Universitat de Neuchâtel) explica l'experiència moldava; Alba Nogueira (Universitat de Santiago de Compostela) i Giovanni Poggeschi (Universitat de Salento) s'ocupen d'Espanya i d'Itàlia, respectivament; i Nicolas Schmitt (Universitat de Fribourg) tanca el volum amb un estudi sobre Suïssa. L'ordre d'aparició no té a veure amb la rellevància intrínseca del cas, les possibles semblances estructurals entre els casos o la proximitat respecte al context català, sinó que és estrictament alfabètic —una decisió editorial tan legítima com discutible.

Descripció

El capítol de Nicolas Bonbled té el mèrit d'anar més enllà del conegut unilingüisme territorial belga per posar el focus en els arranjaments destinats a la protecció dels drets de les “minories lingüístiques”: la minoria francòfona en el conjunt de Bèlgica, la minoria neerlandòfona a la regió oficialment bilingüe de Brussel·les, i molt especialment les minories francòfona, neerlandòfona o germanòfona en els diferents municipis amb “facilitats”. Aquest tercer cas és format per 27 municipis on es fan excepcions a la regla de l'unilingüisme territorial. Són deu municipis de la frontera que separa les regions de llengua neerlandesa i llengua francesa; sis municipis de la regió de llengua neerlandesa situats a la perifèria de Brussel·les (on es reconeixen drets individuals als residents francòfons); les dues *communes malmédiennes* de la regió de llengua francesa (on es reconeixen drets als residents germanòfons) i nou municipis de la regió de llengua alemanya (on es reconeixen drets als residents francòfons). Bonbled exposa amb cert detall una de les “facilitats” que vigeixen en aquests municipis, que no és altre que el dret de rebre l'ensenyament (infantil i primari) en la llengua de la minoria corresponent si setze “caps de família” en fan la demanda expressa. D'acord amb les dades de Bonbled, hi ha 16 escoles de la regió de llengua neerlandesa —subvencionades per la Comunitat flamenca— que dispensen l'ensenyament en francès. També és especialment interessant l'apartat dedicat a les controvèrsies sobre la naturalesa i l'abast d'aquests drets lingüístics individuals que deroguen la regla de l'unilingüisme territorial. Una controvèrsia fa referència a les vegades que un membre d'una minoria lingüística ha de manifestar la seva voluntat de ser atès en la seva llengua per l'administració (una sola vegada o cada vegada que es produeixi una interacció), que al seu torn es relaciona amb la controvèrsia sobre el caràcter transitori o permanent de les “facilitats”. La conclusió de Bonbled és que els drets lingüístics de les minories, precisament pel seu caràcter d'excepció a la regla de l'unilingüisme, tendeixen a ser interpretats d'una manera cada cop més restrictiva.

André Braën és un dels autors que no va acabar d'entendre literalment l'encàrrec. En la seva contribució sobre el Canadà, “garantia lingüística” no fa referència als possibles instruments de protecció dels drets lingüístics reconeguts sinó que és tractat com a sinònim de “dret lingüístic” (exemple: «un droit ou garantie linguistique n'est jamais énoncé abstraitement»). Dins d'aquesta limitació més terminològica que una altra cosa, Braën fa una contribució molt pertinent sobre la intervenció dels tribunals per fer respectar els drets lingüístics.

A diferència del seu col·lega belga, comença amb una breu presentació de la realitat demolingüística del Canadà. De seguida exposa el fonament constitucional / legislatiu dels drets lingüístics: la llei constitucional de 1867 (que va introduir per primera vegada el bilingüisme anglès-francès al parlament federal) i la Llei constitucional de 1982, que conté la Carta canadense de drets i llibertats, que consagra la igualtat entre l'anglès i el francès i introdueix el dret a rebre l'ensenyament (primari i secundari) en la llengua de la minoria de llengua oficial de la província o territori on resideixen (l'anglès al Quebec i el francès a les altres províncies). I a continuació posa el focus en el paper dels tribunals a l'hora de definir el sentit, el contingut i el camp d'aplicació dels drets lingüístics. En aquest punt Braën detecta una certa ambivalència: els tribunals oscil·len entre les interpretacions que imposen obligacions lingüístiques a l'Estat i són “generoses” envers les minories de llengua oficial i les interpretacions més restrictives que exoneren l'Estat de possibles obligacions, amb l'argument que és responsabilitat del legislador —no

pas del poder judicial— jutjar si un determinat dret lingüístic ha de ser reforçat. Però sembla que fins i tot dintre d'aquesta ambivalència els tribunals canadencs s'han distingit pel seu paper en la defensa dels drets lingüístics i la promoció de la igualtat lingüística.

Sense deixar de ser interessant, el capítol sobre Moldàvia és sens dubte el més discutible del volum. Per començar, Moldàvia no és ben bé un estat “del nostre entorn”, i en qualsevol cas Marlène Collette no aborda realment el tema de les *garanties* lingüístiques. El capítol comença amb una presentació històrica de Moldàvia (realment útil, atès l'exotisme relatiu del cas). Tot seguit discuteix l'elecció del moldau —en comptes del romanès— com a llengua oficial a la República de Moldàvia, considerat una “ficció jurídica” necessària per a la construcció d'un estat-nació moldau. I després s'entreté a analitzar la gestió de les minories nacionals a la jove República, amb sengles seccions dedicades a Gagaúsia (una regió autònoma on el gagaús és oficial juntament amb el moldau i el rus) i a Transnístria (un territori separat *de facto* de Moldàvia i tutelat per Rússia que reconeix la triple oficialitat del moldau, l'ucraïnès i el rus). Aquestes seccions són certament instructives; el problema és que l'autora no entra gens a fons en la regulació dels drets lingüístics en aquests territoris i encara menys en la protecció d'aquests drets lingüístics. Ni arranaments a la belga ni intervencions judicials a la canadencs: el lector es queda sense saber amb quins instruments, si és que existeixen, es protegeixen els drets lingüístics del gagaús, una llengua que segons el cens de 2004 només parlaven 136.155 persones en tot Moldàvia (que en aquell moment tenia 3.383.332 habitants). Pel que fa a Transnístria, l'autora diu que en aquest territori el trilingüisme és una “farsa” perquè el rus és omnipresent i el moldau i l'ucraïnès són “reprimits”; en aquest cas, potser hauria estat interessat explicar com opera aquesta repressió i com es deixen de garantir els drets lingüístics de les persones que parlen moldau o ucraïnès. Paradoxalment, l'única jurisprudència rellevant citada en aquest capítol fa referència a les escoles que dispensen l'ensenyament *en moldau* a Transnístria. (El TEDH va abonar la petició d'unes famílies de rebre aquest ensenyament en alfabet llatí i no pas en alfabet ciríl·lic com pretenien les autoritats transnístries.)

A diferència de Marlène Collette, la seva col·lega Alba Nogueira sí que tracta la qüestió que es proposa al volum i es planteja des del començament la pregunta que haurien d'abordar totes les contribucions: «¿Existen mecanismos específicos de garantía de los derechos lingüísticos?». Segons Nogueira, la defensa dels drets lingüístics a Espanya té diferents plans: la mateixa existència d'una política de normalització (amb els òrgans encarregats corresponents), l'estandardització lingüística (tot i que no s'acaba de veure la relació amb els drets lingüístics), els òrgans consultius i d'assessorament i els òrgans i mecanismes de reclamació. Sens dubte, les seccions més pertinents d'aquesta contribució són les que es dediquen als «Mecanismos de control del cumplimiento de los objetivos y planes en materia lingüística» (aquí Nogueira constata que no s'ha creat l'organisme de seguiment previst per l'article 8.1.i de la CELRM) i a «Las vías de reclamación: quejas y recursos administrativos y judiciales». En aquesta darrera secció Nogueira esmenta el paper dels *ombudsman* autonòmics (sense arribar a caracteritzar la seva “jurisprudència”) i es refereix als òrgans administratius (específics) de garantia com l'Elebide basc creat pel Decret 150/2008 (estranyament, Nogueira no esmenta l'Oficina de Garanties Lingüístiques catalana, que és anterior i possiblement més controvertida que l'Elebide). Tanca aquesta secció (i la contribució) un apartat dedicat a la tutela judicial dels drets lingüístics, en el qual Nogueira remarca la resistència del poder judicial espanyol a fer un paper de protector dels drets lingüístics (una mica al revés que al Canadà), i identifica altres factors que dificulten l'eficàcia de la tutela judicial com ara les taxes judicials, la mateixa vaguetat de la normativa lingüística i l'incompliment de sentències. Nogueira acaba amb una paradoxa típicament espanyola: la dificultat d'usar les llengües oficials diferents del castellà en els procediments judicials destinats a garantir l'ús d'aquestes llengües.

Giovanni Poggeschi comença la seva contribució amb la Constitució italiana, que conté un article sobre la protecció de les minories lingüístiques, i la llei que el desenvolupa. Tot i que la Llei 482/1999, de normes en matèria de protecció de les minories lingüístiques històriques, no fa distincions entre les diferents minories lingüístiques, per a Poggeschi en realitat hi ha tres graus de protecció (la “hiperprotecció”, la protecció mitjana i la protecció feble). En el primer cas trobem l'alemany i el ladí del Tírol del Sud (el territori italià on les garanties dels drets lingüístics són més fortes), el francoprovençal de la

Vall d'Aosta i l'eslovè del Friuli-Venezia Giulia (especialment a la província de Trieste), amb el benentès que dins d'aquesta categoria encara és possible fer distincions entre el Tirol del Sud i Aosta o entre províncies de la mateixa regió de Friuli-Venezia Giulia. Els altres nivells de protecció afecten llengües com el sard, el friülà (aquí és remarcable la sentència 159 de 18 de maig de 2009 que *invalida* preceptes de la llei regional 29/2007 sobre el friülà), l'albanès de certs municipis del sud, l'occità del Piemont o el català de l'Alguer. La contribució acaba amb una reflexió sobre tres elements que cap altre treball del volum no aborda: la protecció del patrimoni *dialectal*; la no protecció de la llengua dels gitans; i els deures lingüístics (i els hipotètics drets) de la població estrangera. Aquest darrer aspecte és especialment destacable davant el diguem-ne estatisme de les altres contribucions, poc sensibles als efectes lingüístics de les migracions i (en el cas europeu) de la integració europea. La pena és que el conjunt de la contribució de Poggeschi no va gaire més enllà de la regulació jurídica: ni els tribunals ni els possibles instruments addicionals de protecció dels drets lingüístics no tenen un paper en aquesta contribució.

El llibre es tanca amb la contribució de Nicolas Schmitt sobre Suïssa. Aquest autor comença amb una descripció del multilingüisme suís i el seu reflex institucional (federalisme) i constitucional, per a després abordar els "problemes" que es donen al llarg de l'anomenat *Röstigraben* (la frontera lingüística) i presentar la Llei federal sobre les llengües nacionals que va entrar en vigor l'1 de gener de 2010, que és el veritable focus de la contribució, més que no pas les garanties lingüístiques com a tals. Com explica Schmitt, l'objectiu d'aquesta llei no és directament resoldre els conflictes lingüístics (que responen a la inevitable tensió entre els principis constitucionals de llibertat de llengua i territorialitat lingüística) sinó més aviat «de créer un cadre favorable à l'épanouissement du plurilinguisme et au soutien des langues minoritaires, ce qui, à terme, peut également contribuer à apaiser les tensions». En aquest marc, el que més preocupa l'autor és com protegir les llengües llatines (l'italià i el romanx, sobretot) des de la federació. La Llei, per exemple, dóna als ciutadans la garantia que es podran adreçar a les autoritats en qualsevol de les quatre llengües nacionals i que hi podran consultar la legislació. Per a aprovar aquesta llei de 27 articles van caldre 25 anys, i després encara ha calgut aprovar una Ordenança que concreta la Llei. Entre altres coses, l'ordenança indica les taxes de representació de les comunitats lingüístiques a l'interior de l'Administració federal: 70 % de germanòfons, 22 % de francòfons, 7 % d'italianòfons i 1 % de parlants de romanx. L'ordenança també va crear la figura del delegat o delegada de plurilingüisme, que depèn de l'Oficina federal de personal.

Valoració

L'esforç que han esmerçat els diferents autors que han contribuït al volum i l'interès de les seves contribucions són indubtables i cal felicitar-ne de tot cor l'editora. Gràcies a aquest volum disposem d'un estat de la qüestió molt precís i actualitzat de la protecció dels drets lingüístics en sis casos rellevants, que sens dubte poden estimular la reflexió no solament dels nostres experts i expertes sinó també d'un públic no especialitzat que s'interessa pel dret lingüístic. Naturalment, celebrar el contingut del volum, la seva oportunitat o la seva rellevància no significa que el volum no es pugui merèixer cap retret, com veurem a continuació.

Per començar, podríem discutir la selecció de casos. Al pròleg, Anna M. Pla diu que «en la selecció dels models, s'ha procurat incorporar el cas de Suïssa, Canadà i Bèlgica». Per què no s'ha procurat incorporar també el cas de Finlàndia, que sense ser un estat federal constitueix un cas de multilingüisme institucional molt pertinent? (Juntament amb Suïssa, Canadà i Bèlgica, Finlàndia és precisament el quart cas de la tetralogia que el polítòleg Kenneth McRae es va proposar dedicar al «conflicte i compromís» en societats multilingües.) També s'haurien pogut considerar els casos d'Irlanda, Malta i Xipre, que com Finlàndia també són estats constitucionalment bilingües. I per què no Luxemburg, que té unes altres especificitats però que també és molt instructiu? D'altra banda, ja hem observat que si el criteri era seleccionar casos "del nostre entorn" el cas moldau no acaba de funcionar. Posats a seleccionar casos de l'espai exsoviètic, es podrien haver triat casos més prominents que el moldau: Bielorrússia (un

altre estat amb dues llengües oficials, on la protecció o desprotecció dels bielorusos és un afer de grans proporcions), Ucraïna (on el reconeixement o no del rus té una relació directa amb la precària situació del país) o qualsevol de les tres repúbliques "bàltiques" haurien donat més joc que la República de Moldàvia (i no solament pel que fa al rus: en el cas de Lituània la protecció o no del polonès ha arribat al Tribunal de Justícia de la Unió Europea). I, posats a sortir del "nostre entorn", a l'espai exiugoslau també hauríem trobat casos ben rellevants com Bòsnia i Hercegovina, Macedònia, Kosovo o la mateixa Sèrbia (especialment pel que fa referència a la província autònoma de Voivodina). El cas de BiH és possiblement el més intrigant de tots. BiH és un estat federal (gairebé confederal) que funciona amb tres llengües implícitament oficials al nivell de la federació (bosniac, croat i serbi) i també presenta multilingüisme oficial a les dues entitats en què es divideix l'estat: tant a la Republika Srpska com a la Federació de BiH són oficials el bosniac, el croat i el serbi. A més, la Federació de BiH se subdivideix en 10 cantons amb capacitat legislativa, alguns dels quals són lingüísticament homogenis i altres no. A Macedònia la protecció o desprotecció de l'albanès i a Kosovo la del serbi són qüestions que afecten directament l'estabilitat política d'aquests països. Pel que fa a la província de Voivodina, es tracta senzillament de la regió europea que té reconegudes més llengües oficials. Segons l'article 24 de l'Estatut d'autonomia de 2014, en els organismes de la província a part del serbi són «en ús oficial igualitari» (*u ravnopravnoj službenoj upotrebi*) l'hongarès, l'eslovac, el croat, el romanès i el rutè.

Ara bé: el principal problema del volum no és si falten o sobren casos en la selecció que s'ha fet. El principal problema és que no sembla que s'hagin fet prou esforços per a convertir la juxtaposició de contribucions en un veritable llibre. Com es dedueix de la descripció anterior, les contribucions no segueixen un patró comú. N'hi ha que descriuen la realitat demolingüística respectiva i n'hi ha que no; n'hi ha que emfasitzen el paper dels tribunals en la protecció dels drets lingüístics i n'hi ha que el silencien; n'hi ha que esmenten organismes específics de reclamació i n'hi ha que els ignoren. Etcètera. Hi ha un aspecte molt concret del format de les presentacions que resulta especialment inconvenient. Ens referim a l'absència de taules (només n'hi ha una en tot el llibre), figures (també una) i mapes (no n'hi ha ni un). Els mapes haurien estat molt necessaris en les contribucions que descriuen la realitat demolingüística respectiva. Si no es coneix a priori Bèlgica, per exemple, sense l'ajut d'un mapa pot resultar complicat traçar mentalment el recorregut de la frontera lingüística, o situar les *communes malmédiennes* (una cosa semblant podríem dir de Suïssa); sense conèixer bé Itàlia ni tenir-ne el mapa, també és difícil fer-se càrrec de les províncies que formen la regió de Friuli-Venezia Giulia, on l'eslovè té diferents graus de protecció. Etcètera.

Aquesta falta d'unitat s'hauria pogut evitar amb una edició més enèrgica, que no consistís simplement a identificar i contactar els experts, fer-los un encàrrec i refiar-se que, d'una manera espontània, tothom seguiria un esquema i adoptaria un to semblants. Per suplir la falta d'unitat *ex post facto*, s'haurien pogut fer dues coses que es podien fer i tampoc no s'han fet. S'hauria pogut incloure en el volum una introducció teòrica que definís el concepte de «garantia dels drets lingüístics» en el camp del dret lingüístic i la política comparats, indiqués una bibliografia bàsica sobre la qüestió i mirés d'arreglar de manera preliminar les diferents contribucions del volum al voltant d'aquest eix. També s'hauria pogut redactar un capítol de conclusions que ajudés el públic a fer més sentit de la juxtaposició de casos: unes conclusions comparatives que haguessin intentat establir un tipologia preliminar de casos no haurien estat malament. Quins estats són més protectors (o *garantistes*) que altres? Quins instruments de garantia són més freqüents a través dels casos? Quina és la seva eficàcia relativa? Quin efecte té tot plegat en la salvaguarda de la diversitat lingüística? Vet aquí algunes de les preguntes que s'haurien pogut abordar en aquest capítol final.

Parlant de conclusions comparatives, i considerant el lloc on es publica el volum, se'n acut que tampoc no hauria estat sobrer un capítol dedicat a valorar l'experiència de Bèlgica, Canadà, Itàlia, Suïssa i (fins on es pugui) Moldàvia des de la perspectiva catalana, la d'ara i, ja que hi som posats, la d'un possible estat català independent. Hi ha elements comparatius que surten gairebé sols. Per exemple, és evident que el paper garantista que Braën atribueix als tribunals canadencs Nogueira no el pot atribuir als tribunals

espanyols, ans al contrari. La pregunta és quin paper tindrien uns hipotètics tribunals catalans sobirans en la protecció del castellà. Llegint el capítol de Bèlgica es fa inevitable pensar en el règim lingüístic d'un possible estat català independent. Catalunya seria com Brussel·les i hi hauria una doble oficialitat català-castellà amb garanties de protecció de la llengua minoritària? O seria com la regió de Flandes, tindria el català com a única llengua oficial i a tot estirar contindria alguns municipis amb "facilitats" per als residents de llengua castellana? En qualsevol dels dos escenaris, com es regularia l'ensenyament des del punt de vista lingüístic? Es mantindria el criteri que totes les escoles tinguin el català com a llengua vehicular? S'optaria pel separatisme lingüístic com a Bèlgica, el Canadà, el Tirol del Sud o (fins on es pot) Moldàvia? Si fos així, seria un separatisme de lliure elecció com a Brussel·les o no electiu com al Tirol del Sud?

Però deixem estar ara les especulacions. *Garantia dels drets lingüístics* és una obra meritòria que ens informa adequadament de com es garanteix la diversitat lingüística en un seguit de casos pertinents. Amb una selecció de casos més meditada, un esquema d'abordatge comú per a totes les contribucions i més implicació de l'editora a l'hora de relacionar els casos s'hauria pogut passar de l'aplec una mica miscel·lani de comunicacions més típic dels congressos a una monografia ben aconseguida.

Albert BRANCHADELL
Universitat Autònoma de Barcelona

PUJADES, Joan (ed.) (2015): *Epistolari Albert Manent & Vicenç Riera Llorca*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat; Ajuntament de Barcelona, 272 p.

El gènere epistolar és una peça clau per a la reconstrucció de la història d'un país: de la història política, social, cultural i literària. Per a la reconstrucció, també, dels ambients privats, de les *maneres* de la intimitat (de les afinitats electives, de la «cordialitat intel·lectual» per exemple), per al coneixement de l'evolució de les mentalitats i de les formes de vida. Una societat que no s'ha comunicat de forma escrita, o de la qual no ens han pervingut les lletres, ens és molt més impenetrable, perquè la carta escrita (i enviada, d'impossible modificació) captura i fixa el moment, el dia i l'hora com no poden fer-ho els llibres de memòries, que en donen més aviat el perfum en interposar a l'experiència temps i record; i com no ho fan tampoc, o d'una altra manera, els dietaris, més orientats a l'examen de l'experiència que a la seva comunicació, encara que teòricament permetin, i no ho fan sempre, determinats i molt valuosos afloraments d'intimitat.

En aquest país hem tingut, des d'èpoques remotes, des d'Estefania de Requesens, molt bons escriptors de cartes, alguns d'excel·lents, i la publicació d'epistolaris (constant, sostinguda, esforçada, contra les lleis del mercat) és de les coses que ens permet pensar que comptem amb un sistema literari; relatiu: Joaquim Molas deia que els exemplars venuts del molt important epistolari de Carles Riba no ens deixa en gaire bon lloc. Però l'esforç d'edició paga la pena perquè, a més, incideix en molts àmbits: l'ús dels epistolaris (i no només dels que afecten els polítics) que acostumen a fer els bons historiadors és una pràctica exemplar, i compensa potser la desatenció incomprensible que el gènere pateix en d'altres disciplines.

Albert Manent n'era conscient, en la seva faceta d'historiador de la cultura i des de sempre (excepcionalment conscient per l'època, diríem), de la importància d'uns gèneres que durant molts anys no van semblar, entre nosaltres, prioritaris. Que recomanés a alguns escriptors (entre ells al seu interlocutor en aquest epistolari) que prioritzessin l'escriptura de llibres de records, de reportatges, de memòries i biografies a la novel·la és molt significatiu. I en absolut té a veure amb un menyspreu per allò «literari». Ben al contrari, Manent és conscient que aquests gèneres són literaris en mans dels escriptors i que, entre ells, les cartes constitueixen material de primer ordre. Material molt delicat, per diverses raons que afecten la intimitat dels corresponents i per les circumstàncies que el fan especialment fungible (el fet de la conservació, en alguns casos escrupolosa, ens hauria d'indicar alguna cosa, també, sobre un principi de privacitat que no és ni molt menys axiomàtic). El cas és que Manent va dedicar molts esforços a reu-